

В. Й. Горбець
кандидат філологічних наук
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

МОВА СТАРОУКРАЇНСЬКИХ КАЛЕНДАРІВ І КАЛЕНДАРНА ПОЕЗІЯ XVII–XVIII ст.

Текстологічний аналіз староукраїнських календарів засвідчує системний розвиток метеорологічного словника XVIII ст., розмаїтість якого пов'язана з демократизацією літературних норм мови, з урахуванням образно-поетичних форм вислову, що дається взнаки і в дотичних лексико-тематичних групах, які характеризують людину та довколишній побут.

Давні календарі, зокрема *прогностики*, у прикладній частині, що мала побутово-господарське спрямування, містили цікаві відомості про вплив планет (звідси синонім – *планетники*), космосу на все живе та викликані ними стихійні явища, погодні умови тощо. Про те, що *прогностики* існували у XVIII ст., свідчить “Гражданскій господарскій календар на сто лѣтъ учиненный” (далі – ГК)*, рукопис якого виявлено нами у фондах Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Невелика (у чвертку) книжечка, оправлена в сині палітурки зі шкіряним корінцем, містить на форзаці посвяту, виписану акуратним почерком XVIII ст.: “Ясневелможному пану П: Даніилу Апостолу Ея імператорского величества Войскъ Малороссійскихъ запорожскихъ и обоихъ сторонъ Днѣпра Богомъ данному, Богомъ хранимому гетману въ Отчествѣ отъ враговъ заступнику храброму и непреодолинному во бранехъ Ахилліесу второму мысленныхъ Львовъ Даніилу укротителю, крѣпкому Сампсону – мира, здоровія, благополучія, на враговъ побѣды, отъ Бога вѣчна вѣчнаго автор усердно желаєть”.

У панегіричній передмові автор у дусі раннього Просвітництва сподівається на розквіт творчих зусиль нації, культури, науки, зокрема пізнання “моря арифметического”, загалом того, “дабы

* Тут і далі див. Список умовних скорочень.

пресловутая малороссійская нація обручена Ясневелможности Вашей невѣста, не токмо крѣпкого Марса неопреодлѣнного силою, врагомъ страшна была, но и въ палладійскихъ любомудрія эксерциціяхъ и многихъ языковъ експеріенціяхъ подобіємъ іностраннихъ нравовъ процвѣтала” (ГК, арк. 1). На арк. 3 підпис: “Недостоинъ слуга м[илости Вашей] Василій Корвінь Квасовскій”. Синій папір, а далі – сірувато-білі аркуші – свідчить про належність копії до другої половини XVIII ст. Копія вчинена священиком села Березівка, що на Чернігівщині, власне Павлом Богдановичем 1 січня 1803 р. Протографом є давній стародрук, інші частини календаря, сповнені “таємниць натуралнихъ”, як зазначається в авторському “Увѣщаніи”, досі не опубліковано, що викликає явне занепокоєння: “Едною годной особи малороссійской немалые труда здѣсь во всемъ цѣломъ календарѣ, и еще больше – почитай цѣлая книга осталась о таємницах натуралных, которая особа (а имени чести ради не вспоминаю, Черниговского полку) ище поблаговолить, рассмотрѣвши 1731 году, выйдетъ зъ печати. Изжался, боже, чтобы такое дѣло погребсты въ запомнѣнью” (ГК, арк. 17 зв.). Полишаючи цифрово-графічний розрахунок у перспективі сторіччя на розсуд астрономів, звернімося до не менш цікавої мовної палітри в описах метеорологічних явищ та психофізичних ознак людини за прогнозованою вдачею, ймовірних захворювань тощо. Досі ми, за винятком розрізнених украплень погодної лексики у щоденнику Якова Марковича (1717–1767), не знаходили її системної репрезентації. Термінолексика, пов’язана з прогнозом погоди, досить розмаїта і показова з огляду на її живомовний характер. Назви вітрів: *заходный вѣтер* (ГК, арк. 3), *острый вѣтер* (арк. 6), *вѣтеръ зъ снѣгомъ* (арк. 6 зв.), *полночный вѣтеръ* (арк. 7 зв.) *сылный вѣтеръ* (арк. 8) *мокрый вѣтеръ* (арк. 9 зв.), *вѣтеръ тугій* (арк. 12), *вихоръ* (арк. 7 зв.); назви опадів та явищ природи: *частіе дождчи* (арк. 5 зв.), *снѣжно* (арк. 8), *мокро, велми мокро* (арк. 12), *не безъ снѣгу* (арк. 6), *скропитъ* (дощъ) – (арк. 7 зв.), *къ дощю жъ снѣгъ и дождчъ з вѣтромъ* (арк. 8), *сухо, тихо* (арк. 8), *снѣгъ завчасу випадетъ* (арк. 9), *морозъ и вѣтеръ* (арк. 9), *дождчъ львнний, вѣтриво* (арк. 9 зв.), *чи вѣтерно* (арк. 4 зв.), *туть же громъ* (арк. 9 зв.), *громовито* (арк. 10), *загримить* (арк. 7 зв.), *вихровато, далѣй до снѣгу* (арк. 11 зв.), *морозъ и вѣтеръ* (арк. 9), *снѣгъ або дождчъ* (арк. 9 зв.), *отлигнетъ на сліоту, приморозокъ – далѣй тепло* (там же), *ноччу роса, роса велика ноччу* (арк. 7 зв.), *13 августа парно, 19 дождчъ* (арк. 8), *туманно* (арк. 6),

дожчь при вѣтри, буря и градъ (арк. 4–5), *приморозки* (арк. 12 зв.), *хмарно, вѣтер* (арк. 3 зв.), *ясно* (арк. 14), *облаки снѣговые* (арк. 6 зв.); загальний стан атмосфери: *мокра погода* (арк. 3 зв.), *лѣтняя погода* (арк. 6 зв.), *лѣто жаркое, сухо* (арк. 6 зв.), *лѣто мокрое, вѣтреное* (арк. 3 зв.), *годъ туманный* (арк. 10), *погодно* (арк. 8) – *непогодно* (арк. 14), *генваря 7 – дождь, 15 – неприемно, вѣтер* (арк. 13), *до 14 [ноябра] тая ж погода* (арк. 9 зв.), *до 20 [июля] – хороше, тепло* (арк. 10), *18 [день] веселѣйший* (арк. 9), *марта до 14 невеселый, витривый* (арк. 12), *весна мокра* (арк. 8), *осѣнь суха, погодна, ясна* (арк. 9). Природним видається перенесення спеціальних назв не лише на місяці і пори року, а й на сільськогосподарські роботи (*жныва мокрые* – арк. 8) та святкові дні (*зеленые свята мокрые – лыхый знак* – арк. 16), як і залучення елементів іншого словника погодної номенклатури: *август 1 мокрь и нездоровый* (арк. 8), *годъ хотя непостоянный, однакъ людемъ не шкодливый* (арк. 13). Зауважимо, що в одному із стародруків Києво-Печерської лаври на означення різного стану атмосфери виразне доповнення створює антонімічне протиставлення в ряді співвідносних відповідників: *добраа погода, приатнаа и веселая погода – негода* (Календарь 1714 р. – арк. 6, 7 зв.).

Спостереження за прикметами в природі, особливо за поведінкою птахів, тварин, станом рослин, дерев стосується вияву змін погоди, визначення сприятливих умов для садіння, розмноження та збору врожаю. При цьому контексти ГК рясніють живомовною лексикою, як і формами слів:

Зима туга, когда листь не скоро отпадетъ изъ дерева...до нового дни... толко сліоты и снѣгу надѣяться въ зимѣ Дня 31 [октября]. Квочка сходит и заходит – дожчь при заходѣ, лѣто позне добре; предѣ заходомъ – лѣто раннее обылнее будет (ГК, арк. 16 зв.). Звичні дієслова зі спонукальним підтекстом в імперативній та інфінітивній формах займають чільне місце в календарній мові, подібно до лікарських порадників. Наведемо ще приклади: *априль 3 д. Ежели поле не зеленое – неурода, як вышши цвѣтуть, того надѣйся навеснѣ* (арк. 15 зв.); *сентября ... отъ 11го до 18го – столко снѣгу предѣ Рождеством. Отвори едень орѣхъ: если полный – лѣто обылное; будетъ гнилый – лѣто мокрое, знайдешъ муху – мѣрное, паука – голодное, червь – обылное* (арк.16); *горохъ, овесъ, вику сѣй, весни надѣятись мокрой, помѣрной* (арк. 9 зв.); *сѣ сѣвбою обождаютъ – наводнення великого надѣятись* (арк. 4); *отъ воды берегтись* (арк. 15); *завчасу сѣяти* (арк. 5 зв.); *подъ 5 (Субота) будоватъ, учитись* (арк. 17 зв.).

ГК містить перелік хвороб, що асоціюються із назвами їх у відомих лікарських порадниках XVII–XVIII ст., як-от: *бѣзунка*, *подагра*, *кашель*, *пухлина*, *оспа*, *корь*, *фебра*, *апоплексія*, *проносъ* (арк. 3–4), *обложеніє*, *французы*, *диссентерія* (арк. 10), *туга і смутокъ* (арк. 13 зв.), *параличъ*, *жолтуха*, *сухоты*, *боль нирокъ и боковъ*, *затканье*, *матици*, *острицѣ*, *на скотъ и овци зараза* тощо (арк. 13 зв.).

Спільність мовних визначень понять із родинної сфери з природою зумовлена народністю висловів: *лѣто неплодное* (арк. 3 зв.), *май плодоносный* (арк. 6). Пор. в інших пам'ятках: “Жена *неплодна* будетъ, понеже бо в той женѣ болше мужескаго прироченія зостаєть, нежели женской природы” (Записки архимандрита Харківського преображенского монастиря Онуфрія 1693–1709 р. – ОПЧ, с. 155); чи *безплодна жона* (Библѣя малая, 1660 р., с. 134).

Перелік типових рис людської вдачі досі становить основу характеристики позитивних та негативних рис у протиставленні: *правовитый* (ГК, арк. 3 зв.), *справедливый*, *честный*, *вѣренъ* (арк. 8), з іншого боку – *волоцюга*, собою *брехливый* (арк. 13), *хитрый* (арк. 7), *зрадливый* (арк. 3 зв.), *лякливый* (арк. 17). Ще один характерний ракурс: *добръ*, *милосердъ*, *весельый*, *щасливый* (арк. 5–5 зв.), а з іншого боку – *гордый*, *одинець*, *невесельый* (арк. 13), *понурий* (арк. 17), *з добрыми не товаришитъ*, *гнѣвень* (арк. 6 зв.), *нещасливый* (арк. 13). Пор. ще за нахилами до пізнання та здібностями: *охочій до наукъ и пильный*, *з охотою учится* (арк. 15 зв.–16), *до музики охочій* (арк. 10), *высокой мисли* (арк. 5 зв.); за вірою: *богомисливый*, *набожный* (арк. 5); за суспільним визнанням: *людей справедливых, честных, веселихъ, поваги годныхъ, з великими людми конверсующихъ* (арк. 8). У Календарі–“Мѣсяцесловѣ” за 1727 р. виявляємо визначені здавна основні психотипи людини: *флегматики* (лат. phlegmaticos < гр. φλεγματικός “запальний”), *холерики* (лат. cholericus < гр. χοληρικός “хворий на жовчну хворобу”), *меланхоліки* (гр. μαλαγχολικός) – *див.* ГК, арк. 6.

Наприкінці XVIII ст. у побуті освічених верств населення з'являються записні нотатники, де фіксуються відомості, почерпнуті зі стародруків, рукописів, різні моральні сентенції, роздуми з урахуванням календарно-астрологічних свідчень і т. п. Монтуються й поетичні враження, елементарно відображені вже в давньому календарному вірші – “Хронології” Андрія Римші, де вперше подано народнорозмовні назви місяців року: *сентябрь* – просто *вресень*, *октябрь* – *паздерникъ*, *ноєврій* – *грудень*, *декаврій* – *просинець*,

генуарь – *стычень*, февраль – *лютый*, апрель – *кветень*, июнь – *чырвець*, июль – *липець*, август – *серпень* (Хронологія, с. 181–182). З огляду на лексичні та фонетичні паралелі з польською мовою, видається переконливим зауваження В. Перетца про можливі взаємовпливи у незугарних перекладах календарної поезії XVII ст., виявлених О. Соболевським у російській літературі XVIII ст.

Лексична спільність художніх обробок календарного жанру потребує глибшого порівняльного аналізу. Нескладні римовані строфи часто-густо виявляються у вигляді додатків на сторінках українських календарів Києво-Печерської лаври. Образно-метафорична стихія плине з народно-розмовного джерела, через що її елементи наявні не лише в поетичних рядках, а й в прозових фрагментах. Пор.: *аж ось сторонных работъ хмара налетѣла, господину косить, жать, орать, молотити* (Календарь, 1733. – арк. 12); *вѣтръ розженет облаки* (Календарь, 1726 р., арк. 15 зв.); добрая, *веселая погода* (Календарь 1714, арк. 7 зв.); *въ зимѣ катары, кашлѣ, грудные тяжести головныя и боковыя болѣзни многихъ нападати будут* (Календарь 1726 р., арк. 16).

Записки військового товариша Матвія Криштановича (1785 р.) містить *планетник* під назвою “О пріроженню человеческомъ, подъ которою планетою небесныхъ родится всякъ человекъ... здѣ описана есть о томъ наука Онуфриемъ, архимандритомъ Харьковскаго преображенскаго монастыря... року отъ Рождества Христова 1699, декабра 10 дня” (далі – ОПЧ). Логічним у цій частині планетника є вичерпний виклад абстрактного поняття, що виражене словом *досконалость*, яке стосується також людини: *досконалость сполне называемъ тое, которое въ себѣ маеть всѣ достатки ведлугъ своей натури. Св. Писаніе такъ изображаетъ совершенство Бога: уважать найперво наивысшую досконалость Божию, ижъ ему въ жадной речи не маешь ущербу* (ОПЧ, с. 142). Як свідчить досвід, висловлені у поетичній формі сентенції про відносний вияв характеру людей з різною композитурою, зростом видаються не такими вже й наївними:

Великіє люди єсть нездорови
 Не смѣли бывають, а злости не мают
 Средніє люде сердити бывають
 Тільки мудріє з них много ставають
 Але маліє зростомъ єсть сердити
 Тільки не страшни тымъ, хто схочеть быти (ОПЧ, 150).

Тут є своя діалектика, яку знаходимо і в прозових описах ГК, де автор, оповіщаючи про народженого “подъ бараномъ”, зазначає, що буде той “добрий і *доброго товариства*, долгого лица, *великих очей, скупий, гнѣвлиивий*, тилко рихло *отъгнѣвается*” (ГК, арк.155–156).

Семантичне зміщення у слові *товариство* сталося на відміну від давнішого процесуального значення, що виявлене вже у перекладі повчання “Ніл Синайський” (1660 р.) в дусі Василя, цесаря грецького, на ім’я свого сина: “Священіков всѣхъ вобецъ *шануй*, а толко съ *добрыми товариство* мѣвай” (Ніл Синайський. Повчання, с. 84).

У наведених фрагментах упадає в вічі виразна живомовна лексика і фразеологія, що засвідчує процеси подальшої нормалізації української мови на різних рівнях її структури. Загальна моральна сентенція закликає до вияву добродітності у всьому: *стережись пилно в свѣтѣ зла, Если хочеш збуть мученій пекла* (арк. 175). Сповнена здорового глузду примовка-рецепт стосовно неперейдання: *исти-пити мало, кажуть докторѣ, Если хочеш быть при добромъ здоровѣ* (арк. 175).

Варіантність засвідчує оновлення виразового словника мови серед іменних назв (*людям лѣтнимъ, людям остарѣлимъ* – (ГК, арк. 5); *огородина* – (ОПЧ, с. 165); *городина* – (ГК, арк. 11 зв.); *овоци садовье* – (ГК, арк. 6 зв.); *садовина* – (ОПЧ, с. 165) та дієслів (*мужа первого позбудуть – утратять* – (ГК, арк. 15); *хто в сіи днѣ уродится* – (ОПЧ, с. 168); *хто подъ ным народится* – (ОПЧ, с. 155) тощо).

Та повернімося до календарної поезії. У самостійному розділі записної книги М. Криштановича, що має назву “О четьрех частях разнихъ” опоетизовано пори роки. Усталені природні вирази, метафори, образні порівняння є окрасою художнього словника:

Зъ теплѣх краев пташки прилѣтають
Весна... дождемъ землю *полие*
Шо взимѣ змерзло, навеснѣ *ожие*.
Лѣто як *панна* вѣнецъ собѣ *вие*
Зъ розного збожжя, которимъ чловѣк жие
Осѣнь. Боже свѣтлости, як *шатою* одѣваєшь (ОПЧ, с. 143)
А насъ дождемъ студенымъ *поливаєшь* (ОПЧ, с. 144).

Антитезність зумовлює появу образно-переносних значень, що так важливо для розвитку поетичного словника мови: *Зима. Маємъ*

морозъ до себе, же твари **Фарбує**, без злата то самъ справує. Дай Боже, в имѣ ты **горячо** хвалить! Хто **хладно** хвалить, **огнемъ** мусить **палить**. На думку В. Перетца, цю поезію М. Криштанович виклав за польським протографом, якого він не називає, проте певні мовні незугарності, як і полонізми, доводять вірогідність такого зв'язку (пор. *тварь, злото* і т. п.). Показовою видається паралель і в таких сентенціях: *чловеча слава – зовялая трава, царь и велможя – червамъ то збожа*. Відзначені тут барокові мовні тенденції мають реальну підоснову, а польський вплив, що деінде виявляється, загалом не загромаджує собою української природної канви, що засвідчують супровідні паралелі серед імен та дієслів: *нехай хмари пристанут, а збитечним дождчем поля не заливають* (ОПЧ, с. 165); *бо для великих дощовъ много много в полъ шкоды* (там же). Образно-метафоричні переноси виявляються і в строфах, що прикрашають аркуші календарів із Києво-Печерської лаври. Уособлення місяців через вияв мотиваційних прикмет живих істот виявляється навіть у дериватах. Наприклад: *февруарій мѣсяць лютъ не лютимъ нам стаєтъ. Слонце кругъ дорочній на тих днях воротить. И во равноденствіи лютость зимы кротить* (ОПЧ, с. 157); *априлій въ знаку быка часи провозждает, Земля в кѣвѣтню краснія цѣвти намъ раждает* (с. 156); пор. ще: *весна-красна* і т. д. (с. 155).

Зазначені у ГК “Дни критичные” перегукуються з розділом “О злыхъ часѣхъ” у нотатках М. Криштановича, де також мова йде про нещастя, біди, що огорнуть тих, хто забуде: “въ мѣсяцех по три дни зліє, въ нихъ же ижъ бы ничтоже не починати дѣлати и в дорогу не йти, ни торговати, нѣ будовать що, и закладать, анѣ на какое дѣло строєніє чинить в сіє дни” (ОПЧ, с. 171). Проста українська мова, виявлена у виробничо-професійній сфері, така ж природна, як і в побутовому спілкуванні, що стало її основою: “Ібо хто ся въ сіи днѣ уродится, недалговеченъ будет. А хто захоруетъ, той же и с постелѣ не встанет. А городъ осадит сего якого числа, то часто горѣтиметъ, албо войны на него будутъ. Хату сего числа хто заложит, и забудетъ сего, то часто в неи будут хорovati живушціи и мертвумутъ в ней мнозы албо горѣтиметъ часто хата оная” (там же).

Календарна поезія, як і погодні записи у приватних щоденниках (діаріушах XVII–XVIII ст.), споріднюються через ритмізовані вислови у прозових контекстах, що відтворює вплив першої на традиції відображення метеорологічних спостережень у нотатниках. Навіть у фрагментах прозового викладу І. Желябузького в автор-

ському щоденникові (1682–1710) пластика досягається через ритміку: “А морозы были великіе, многіе на дорогах умирали; Также и снѣги были глубокіе а вода была великая... и съ береговъ дворы скосила, и с хоромами и съ людми. И многих людей потопила” (Желяб. – Пекарский, с. 56). На жаль, опублікована вихідцем з України Ф. Туманським “Выписка из дневныхъ записокъ Желябужскимъ с 1682 по 1710 р.”, який на правах окольничого брав участь у мирних переговорах з поляками в с. Андрусові, не дає змоги судити упевнено про особу автора, як і про весь його подорожній нотатник.

Проте українізми в ньому рясніють, як данина епохи, коли українсько-російські загальнокультурні й освітні зносини були дуже інтенсивними. Мода на календарну поезію далася взнаки через відображення погодних умов, явищ природи в нотатниках, у зв'язку з численними подорожуванням представників дворянської еліти за кордон. Водночас, мова стародруківаних календарів істотно доповнює виявлені нами свідчення про метеорологічний словник на матеріалі українських діаріюшів XVIII ст. Вражає читача багатогранність і розмаїття форм вираження понять у цій сфері з урахуванням впливу суміжних логіко-семантичних переходів з метою урізноманітнення та варіювання засобів вислову. При цьому репрезентація в одножанровому контексті системних зв'язків у різних лексико-семантичних розрядах (з огляду на хронологію) пов'язується з виявом продуктивної деривації (враховуючи семантичні процеси – метонімізацію та метафору) через залучення до семантичного поля погодної лексики дотичних “носіїв” відповідних понять у межах темпоральної, сільськогосподарської, звичаєвої та побутово-християнської лексики. Також демократизація форм вислову супроводжувалася розвитком новочасної синонімії, збагачуючи стилістичний словник староукраїнської літературної мови.

Самодостатнє значення мають свідчення календарів-прогностиків про уроджені та набуті риси вдачі і поведінки особистості, пов'язані з основними психотипами людини, її досвідом, як і назви хвороб та застереження щодо способу уникнення всіляких ризиків у так звані “критичні дні” календаря тощо. Певна річ, для мовознавців має вагу живомовна форма викладу там, де йдеться про актуальні поняття, пов'язані з оцінками та різними рекомендаціями.

Список умовних скорочень назв джерел

Библѣя малая, 1600 – Библѣя малая зобраньяя зъ разныхъ

книгъ выбранныхъ сентенцій, въ коротцѣ для снадѣнѣйшого ви-
розуменя и пам'яти незупелно цвѣчонимъ чительникомъ и схолясти-
комъ. Списанъная въ Шаргородѣ року 1660 февраля 1 // *Перетцъ*
В.Н. Исследования и материалы по истории старинной украинской
литературы XVII–XVIII в. – Л., 1926.

ГК – Гражданскій календар на сто лѣтъ учинѣнный. Рукопис,
зберігається в Інституті рукопису НБУВ, ф. І, од. зб. 760.

Желяб. – Пекарский – Выписка из дневных записок Желя-
бужскихъ с 1682 по 1710 // *Пекарский П.П.* Русские мемуары
XVIII ст. Записки П. Крекшина та И. Желябужскаго. – Б. г.

Календарь 1714, 1726, 1733 – Календар-прогностик о четырех
частехъ года: Зб. календарів друкарні Києво-Печерської лаври на
1714, 1726, 1733 рр. Зберігається у відділі стародруків та рідкісних
видань НБУВ, шифр – Гр.796.

Ніл синайський. Повчання. 1660 р. // *Перетцъ В.Н.* Исследо-
вания и материалы по истории старинной украинской литературы
XVII–XVIII в. – Л., 1926.

ОПЧ – О пріроженю челоувѣческом, подъ которой планетою
небесною родится всяк челоувѣкъ... описана есть о томъ наука Онуф-
риемъ, архимандритомъ Преображенскаго Харьковскаго монастыря,
описана есть року от Рождества Христова 1699, декабря 10 дня //
Перетцъ В.В. Исследования и материалы по истории старинной украин-
ской литературы XVII–XVIII в. – Л., 1926.

Хронологія – Хронологія Андрія Римші (1581 р.) // Хрестоматія
давньої української літератури. – К., 1967.